

УДК 27-523.4(477.83/.86)“04/14”
ББК 63.4(4 Укр)

Роман Берест
(м. Львів, Україна)

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ ДАВНЬОРУСЬКИХ МОНАСТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО РОЗТОЧЧЯ

На основі різних за походженням історичних джерел розглядаються особливі риси та характерні ознаки середньовічних чернечих житлових споруд. Значну увагу відведено житлам печерних монастирів, зроблено їхнє порівняння з іншими тогочасними типами житлових споруд.

Ключові слова: середні віки, житло, келія, монастир, пристінні лави, археологічні розкопки, спелеологічні дослідження.

Ще й досі давньоруське чернече житло залишається маловідомим в історичній науці. Під впливом різних чинників тривалий період чернецтво перебувало за межами уваги дослідників. Перші наукові праці про нього появилися ще в процесі формування та розвитку історичної науки – у другій половині XIX ст. Згодом XX століття в історії українського народу стало трагічною сторінкою. Довготривалі війни, національно-визвольні змагання, революційні потрясіння із встановленням радянської влади були доповнені репресивними заходами проти церкви, чорного та білого духовенства. Поодинокі історико-філософські праці, які, завдяки зусиллям науковців діаспори, у другій половині XX ст. виходили за кордоном, реально не могли опиратися на повноцінну джерельну базу. Такі роботи фактично були позбавлені наукових відомостей, почерпнутих з археологічних, спелеологічних, архівних та інших джерел¹.

У період існування радянської влади наукові дослідження історії давньоруського чернецтва вважалися “неактуальними” й нерідко зазнавали критики з боку ідеологічних представників державних структур. Науково-дослідні роботи на чернечих пам’ятках археологи свідомо замовчували, не рекламуючи їхню чернечу приналежність. У плані нашої проблематики показовими є археологічні розкопки чернечих пам’яток у княжому Галичі та його околицях, які близько 20 літ проводив відомий львівський дослідник В.Ауліх. За писемними даними, там налічувалося дванадцять монастирів (св. Іллі, св. Івана, св. Степана, св. Кирила і т. д.)². Засвідчують це також подані у звітах зазначеного дослідника нетрадиційні для мирських жител культівні речі (лампадки, кадильніці тощо), залишки від ливарного виробництва християнської символіки (наприклад, натільних хрестиків), певні особливості забудови житлових споруд та характерні ознаки їх внутрішнього устрою. Проте жоден раз пам’ятки не віднесено до числа чернечих³.

В умовах розвитку незалежної України появилася реальна можливість не тільки віддати чернецтву суспільну данину заслуг, але й дослідити його історичне минуле. Важливість та актуальність вивчення зазначеної проблематики значно підсилює наближення 1000-літнього ювілею з нагоди першої писемної українського чернецтва⁴. Умови проживання ченців заслуговують на особливу увагу, адже чернече життя впродовж віків залишається закритим для мирян. Однією з особливостей чернечого житла було те, що вимоги до нього строго регламентувалися положеннями Типіконів, Настанов, Правил, Вимог, Умов тощо. Серед регулятивних документів особливе місце отримав Студійський Типікон (Статут)⁵.

Перш за все слід зауважити, що розміри, тип, місцезнаходження, особливості внутрішнього устрою чернечого житла та багато іншого залежало від реального статусу ченця чи чернечої общини, форми існування чи їхнього організаційного об’єднання і т. д. Середньовічні чернечі житла можна поділити на два типи. До першого слід

віднести житлові споруди в печерних порожнинах, до другого – житлові камери, які були збудовані на відкритій місцевості. Більшою мірою житлове будівництво залежало від місцевого ландшафту, наявності або відсутності гористих масивів, печерних порожнин тощо. Спелеологічне дослідження печерних порожнин дає змогу простежити та встановити особливості, основні типи, види та форми чернечих жител. Наявність у печерних монастирях Розточчя (Страдча, Крехова та ін.) і поблизу них невеличких одноосібних чернечих жител анахоретів дає підстави окремо виділяти одноосібні житлові споруди.

Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджує, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях тісно пов'язані з анахоретством⁶. У християнстві анахоретами (з гр. *αναχωρησις* – *відшельник, пустинник*. – Р.Б.) називали ченців, що відмежовувалися від навколишнього світу, проживали одноосібно в повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами та правилами християнської чернечої аскези. Тому інколи анахоретів ще називають аскетами. Буденне мирське існування суттєво відрізнялося від чернечого. Слід зауважити, що середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальними, передусім, були місце й умови перебування анахорета. Наприклад, ченці-анахорети селилися окремо, але поблизу монастирських осель, відлюдники – у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники – у віддалених від населених пунктів пустинних місцях тощо.

Відомості Києво-Печерського патерика свідчать, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна уявити на прикладі коротких, нижчеподаних описів з життя печерського патріарха (*“обыкль единь жити..., не тръля всякого мятежи и мълвы”, “затворися въ единой келии пещеры”*), а також його учнів (Ісаакія) і послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які в повній темряві київського підземелля, *“яко зракъ вынимаю челоуьку”, зуміли “невидънием и молчаніем” осягнути “свѣт божественный”, “неизреченень”*⁷. Немає сумніву у тому, що християнське анахоретство було вагомим чинником, який протистояв давнім язичницьким традиціям, які багато віків існували в житті місцевого населення.

Найбільш характерно аскетизм знайшов практичну реалізацію у відлюдництві. Упродовж тривалого періоду відлюдництво розвивалося та удосконалювалося на засадах норм і вимог аскези. Тому нерідко в пізньому середньовіччі воно могло набувати ознак, запозичених у представників інших напрямів аскетизму. У порівнянні з представниками дієвого суспільного чернецтва ченці-відлюдники відмежовувалися від мирського суспільства. Здебільшого свої невеличкі одноосібні житла вони влаштовували далеко від мирських поселень і тим самим намагалися обмежувати своє спілкування з мирянами. Для створення житлових споруд обирали глухі, майже не придатні для господарської діяльності місця. Нерідко на землях українського Прикарпатті відлюдники оселялися у важкодоступних місцях. Доступ до них ускладнювали гірські масиви. Вони самотужки освоювали печерні порожнини, споруджували ґрунтові землянки тощо. Відомий український дослідник міжвоєнного періоду Микола Голубець в одній із своїх праць згадує про існування викопаних землянок на Святоіванівській горі, які передували виникненню Лаврівського монастиря⁸. Від зовнішнього світу відлюдництво ховало багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало⁹, що ускладнює вивчення зазначеного суспільного явища.

Серед одноосібних житлових споруд слід розрізняти житлові камери сидячого типу (так звані "седалиша"), які переважно мають куполоподібну та житла тунелеподібної форми, у яких можна було перебувати лише в лежачому положенні¹⁰. Такі житлові споруди є характерними для багатьох печерних монастирів, які існували на організаційних засадах кінотії. Як приклад можна навести добре відомі на Розточчі печерні монастирі в Крехові та Страдчі¹¹.

Як свідчать результати спелеологічних досліджень Страдчанського печерного монастиря площа куполоподібних споруд є невеличкою. У переважній більшості вона становить близько 1,5 м². Середня висота житлової камери не перевищує 1,2 м. Таким чином, такі житлові споруди могли помістити лише одну особу, що дає підстави називати їх одноосібними. Одноосібне житло не було характерним для мирського суспільства, а спорудам родинно-сімейного типу. З іншого боку, одноосібне проживання в житловій камері є особливістю та вимогою статутного чернечого існування. За положеннями типікону кожен чернець повинен мати окреме відмежоване житло¹². Інша група одноосібних печерних житлових споруд представлена камерами тунелеподібної форми. Їхня незначна висота (приблизно 0,7–0,9 м) свідчить, що в таких кам'яних порожнинах можна було вести лише лежачий спосіб існування¹³.

На землях українського Розточчя, яке відзначається гористим ландшафтом і потужними скелястими кам'яними виступами на поверхню гористого масиву, є велика кількість одноосібних та общинних печерних порожнин, але не всі вони мають ознаки чернечого перебування. Однією з характерних ознак, яка дає змогу віднести печерну порожнину до чернецтва, може бути наявність у ній невеликої культової ніші, заглибленої на 5–7 см в одну із стінок житлової камери. Найчастіше ніша знаходилася в протилежній від входу стінці, значно рідше – в одній із бічних стінок споруди. Майже традиційно нішоподібне заглиблення має рівну нижню полицю, плавні округлі або рівні, вертикально спрямовані бічні стінки, овальне склепіння та ледь продовгувату (видовжену) форму. Також у печерних порожнинах зустрічаються заглиблення округлої, овальної та інших форм. Важливе значення мала просторова орієнтація печерної порожнини. За християнською традицією, у нішу ставили культову символіку, священні речі, моці святих тощо, які під час молитви освітлювали за допомогою лампадки. Від колишнього горіння в лампадці смолистих компонентів на овалному склепінні ще й досі можна простежити стійку кіптяву.

Слід зауважити, що настінні ніші мають різну висоту розміщення відносно долівки келії. Значною мірою це залежало від типологічної форми келійного приміщення. Найнижче розташування мають ніші в келійних камерах тунелеподібної форми.

Важливо зауважити, що в одноосібних келіях не було жодних опалювальних пристроїв (печей, відкритих вогнищ тощо). З практичної точки зору в таких невеличких спорудах нереально було влаштувати систему опалення. Імовірно, що в холодні пори року мешканці келій заповнювали житлові камери сухим сіном і, таким чином, практикували систему ефективного збереження власного тепла. Відомо, що до складу заповнення входили окремі види лікарських рослин, котрі відвертали інфекційні, простудні та інші захворювання.

Одноосібне проживання в келії також було однією із важливих умов кінотіальної форми існування чернецтва. Варто зазначити, що втрата української національної держави (1349), послаблення суспільної ролі церкви в середньовіччі, ліквідація митрополій, реальне становище монастирів та інші чинники стали причиною появи низки інших організаційних форм серед українського чернецтва, які не завжди відповідали вимогам чернечих статутів. За середньовічною традицією, статутні положення в бага-

тьох монастирях ченці в усній формі передавали із покоління в покоління, що не завжди адекватно відображало їхній зміст.

У писемних джерелах та архівних матеріалах є згадки про існування одноосібних землянок. приміром Лаврівського, Спаського, Вороблячинського та інших монастирів. Однак їх виявити дуже важко, через невеличкі розміри та здатність до руйнування тогочасного опорно-будівельного матеріалу (наприклад, деревини, травостою тощо). Тому можна лише умовно зазначити про існування невеличких одноосібних земляних споруд.

Іншою групою середньовічних чернечих жител були так звані общинні житлові споруди. В одній житловій камері могло проживати декілька осіб. Слід підкреслити, що постійне спільне проживання двох і більше ченців в одній келії забороняв Типікон, але середньовічні реалії сприяли появі нових організаційних форм, які часто виникали на традиційних особливостях келіотства, ідіоритмії, анахоретства, відшельництва, ісихазму, печерництва, затворництва, а іноді тісно перепліталися з місцевими народними традиціями тощо¹⁴. Таке становище знайшло своє відображення на різних аспектах існування чернецтва й у тому числі на особливостях їхнього житлового будівництва.

Аналіз результатів археологічних робіт, проведених на середньовічних монастирських житлових спорудах в Уневі¹⁵, Галичі¹⁶, Підкамені¹⁷ та на інших чернечих пам'ятках Галичини, дає підстави встановити певні ознаки й риси земляних і наземних чернечих келій. Окремі з них не характерні для середньовічних мирських житлових споруд. Вірогідно, що це не є випадковим явищем, адже ченцями ставали звичайні миряни, які нерідко були носіями тогочасних будівельних традицій.

Щодо певних ознак, які дають підстави відділяти земляні келії від мирських земляних споруд, є те, що в земляних келіях дуже часто зустрічаються пристінні лави, вирізані у твердій материковій основі. До речі, аналоги кам'яних пристінних лав земляних келій зафіксовано в печерних монастирях у Страдчі, Розгірчі, Крехові, Бубнищі та на інших пам'ятках, де вони вирубані в кам'яній основі гористого масиву. Побутують різні думки про практичне призначення пристінних лав. Часто їх вважають місцем проведення спільної трапези у зв'язку з відсутністю спеціальних трапезних приміщень; тимчасового перебування хворої або померлої братії тощо. На нашу думку, пристінні лави в келіях своїми контурами окреслювали місцеперебування ченця, але за умови спільного проживання монахів в одній житловій камері. Спільне проживання в одному приміщенні було характерним для келіотів. Митрополит Іларіон зазначав, що в основі поширення чернечого руху на українських землях лежало келіотство¹⁸. Тому наявність в одній келії двох-трьох пристінних лав можна розглядати як число мешканців. Іншою важливою ознакою багатьох чернечих жител є відсутність у них опалювальних пристроїв. Таку "традицію" зафіксовано під час археологічних розкопок Підгородищенського, Унівського, Підкаміньського та інших середньовічних монастирів. Про житла без печей, які було виявлено під час розкопок пам'яток княжого Галича, подає відомості в багатьох своїх наукових звітах В.Ауліх¹⁹. Келії без опалювальних пристроїв відзначаються тим, що в різних місцях на їхній долівці знаходилися скупчення гострих каменів, які викладені у вигляді однорівневого пласта. Із цього приводу митрополит Іларіон зауважив, що багато монахів у середньовіччі гостре каміння в житлах використовували як епітимію (покарання. – Р.Б.) за провини. Часто камені прикривали мішковиною²⁰.

У багатьох земляних чернечих житлах давньоруських монастирів зафіксовано печі, які вирізані в материковій основі, в інших – збудовані з каменю, ще в інших – звичайні вогнища, котрі були розкладені на долівці житлової споруди. Часто по пе-

риметру вогнища можна виявити два-три приблизно однакової висоти вапнякові камені без слідів вогню чи будівельного розчину. Знахідки каменів під головами ченців на пам'ятках багатьох чернечих поховань (у Лаврові, Уневі, Львові та ін.) дають змогу припустити, що камені могли слугувати ченцям спеціальними підголовниками, що також засвідчує певну особливість чернечого середньовічного існування.

Таким чином, незважаючи на те, що чернецтво було повноправним членом давньоруського суспільства, відомості про його житлові споруди є новими. Результати наукових досліджень розширюють знання про давньоруське чернече житло, його особливості та типологічні ознаки. Чернечі житлові будівлі мають багато характерних рис та специфічних ознак, які помітно відділяють їх від мирських житлових споруд. Це було зумовлено, перш за все, тим, що чернече існування будувалося на статутних правилах, нормах і вимогах проживання, що робило його замкнутим та відмежованим від тогочасного соціуму.

1. Митрополит Іларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський // Слово Істини. – 1949. – № 6–7. – С. 14–17; Ваврик М. По василіанських монастирях / М. Ваврик. – Торонто, 1958. – 286 с.; Заклинський К. Нарис історії Краснобрідського монастиря / К. Заклинський // Науковий збірник. – Пряшів, 1965. – С. 43–58; Нагаєвський І. Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні / І. Нагаєвський // Записки Чину св. Василя Великого. – Рим, 1954. – С. 176–209; Назарук О. По наших монастирях / О. Назарук // Америка. – 1954. – № 144–163.
2. Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини / С. Мудрий // Галицька брама. – 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 2.
3. Ауліх В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році / В. Ауліх ; Архів ІА НАНУ, спр. 1969/77. – К., 1969. – 43 с.; Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1970 році / В. В. Ауліх ; Архів ІА НАНУ, спр. 1970/87. – К., 1970. – 54 с.; Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році / В. В. Ауліх ; Архів ІА НАНУ, спр. 1971/83. – К., 1971. – 48 с.; Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році / В. В. Ауліх ; Архів ІА НАНУ, спр. 1972/108. – К., 1972. – 68 с.
4. ПСРЛ. III Ипатіевская лѣтопись. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 267.
5. Центральний державний історичний архів України, Львів, ф. 358 (Шептицький А. – митрополит), оп. 1, спр. 47 (Правила та Конституції монахів ЧСВВ, укладені Рутським Й. у 1617 р.), 180 арк.
6. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – С. 89.
7. Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургъ, 1911. – С. 94–102.
8. Голубець М. Лаврів : історико-археологічна студія / М. Голубець // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – С. 75–88.
9. Руденюк В. Тайны монастырских подземелий / В. Руденюк. – Чернигов, 2006. – 64 с.
10. Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 154–161.
11. Берест Р. Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині / Роман Берест // АДЛУ. – Львів, 2010. – Вип. 12. – С. 102–114.
12. Рутський В. Правила для монахів Чину св. Василя Великого / В. Рутський ; пер. А. Шептицький // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С. 56–76.
13. Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 156.

14. Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) / А. Пекар // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 70–91.
15. Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. / Роман Берест // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 267–290.
16. Ауліх В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1976 році / В. Ауліх : Архів ІА НАНУ, спр. 1976/130. – К., 1976. – С. 56.
17. Берест Р. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт Підкамін на Бродівщині / Роман Берест // Фортеця. Збірник заповідника “Густань” на пошану М. Рожка. – Львів, 2009. – С. 379–387.
18. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – С. 89–90.
19. Ауліх В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році / В. Ауліх : Архів ІА НАНУ, спр. 1981/134. – К., 1981. – С. 56.
20. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – С. 97.

Roman Berest
(Lviv, Ukraine)

Medieval monk habitation of the Ukrainian Roztochya

Peculiar characteristics and features of medieval monk cells, based on different historical sources, are examined. Much consideration was given to monk cells of cave monasteries; they were compared with other types of houses.

Key words: *Middle Ages, habitation, monk cell, monastery, wall benches, archeological excavations, speleological research.*